

TOERISMEPASTORAAL ANTWERPEN VZW

Heilige Geeststraat 23

B - 2000 Antwerpen

tel. 03/226.52.53

fax: 03/227.14.34

www.topa.be

RUBENS OP MAANDAG

EPITAAFTRIPTIEK VAN JAN MICHIELSEN
'CHRISTUS OP HET STRO'

7 juni 2004

lezingenreeks 'Rubens op maandag'

O.-L.-Vrouwekathedraal

spreker: Claire Baisier

RUBENS OP MAANDAG

EPITAAFTRIPTIEK VAN JAN MICHIELSEN
'CHRISTUS OP HET STRO'

P.P. Rubens
Epitaftriptiek van Jan Michielsen (+ 1617) en Maria Maes (+ 1633) met Christus op het stro (middenpaneel),
Madonna met Kind (binnenkant linkerzijluid),
Heilige Johannes de Evangelist (binnenkant rechterzijluid),
Christus Salvator Mundi (buitenkant linkerzijluid) en
Madonna met Kind (buitenkant rechterzijluid), circa 1618
Olieverf op paneel, 138 x 98 cm en 136 x 40 cm
Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten

INLEIDING

Tot hiertoe handelden de lezingen steeds over nog aanwezige schilderijen van Peter Paul Rubens in de O.-L.-Vrouwekathedraal, vanaf nu hebben we het over verdwenen of verhuisde werken. Het zijn er in de kathedraal vier, telkens epitafen van privé-personen: het epitaaf van het echtpaar Goubau-Anthonis, het epitaaf van de familie De Moy, het epitaaf van Jan Gevaerts, de vader van de beroemde humanist Gaspar Gevartius, en tenslotte het epitaaf dat we vandaag bespreken, dat van het echtpaar Michielsen-Maes.

HISTORIEK

Omstreeks 1618 schildert Rubens een epitaaftriptiek voor de koopman Jan Michielsen (+ 1617) en diens echtgenote Maria Maes (+ 1633). Jan Michielsen was blijkbaar een rijke koopman die getrouwd was met een zekere Maria Maes. Ze hadden, volgens het opschrift onder hun epitaaf, 4 kinderen. Meer weten we in feite over deze mensen niet. Hij sterft op 20 juni 1617 en we veronderstellen dat het zijn echtgenote is, Maria Maes, die bij Rubens het epitaaf bestelt. Wellicht dus omstreeks 1618.

Begraven worden in de kerk was aanvankelijk een voorrecht van bijzonder verdienstelijke personen, maar zeer vlug voor rijke mensen. Zijn echtgenote Maria

Maes stierf pas in 1633 en werd in het graf van haar echtgenoot bijgezet. Hun grafzerk is nog steeds te vinden, maar niet meer op de oorspronkelijke plaats. Het bevindt zich in de eerste travee van de middenbeuk, maar de tekst is quasi onleesbaar versleten. Gelukkig is het wel bekend dankzij de Graf- en gedenkschriften van Génard.

Uit 18de-eeuwse beschrijvingen van de kathedraal weten we dat het epitaaf opgesteld stond bij de vierde pijler van de eerste noordelijke zijbeuk. Ik citeer eventjes de beschrijving van Gerard Berbie: *‘Van den outaer van de Houtbrekers ziet men op den vierden pilaar een Epithaphie van de familie Michielsens zijnden eenen Nood Gods oft eenen dooden Christus op den Schoot van orze Liae Vrouue, den dar representert orze Liae Vrouue met haer Kindken, dander dare representert St.-Jn Enuggist, van buyen op de zelve dare zijn op de maniere van raphaël geschildert tuwe beelden ons Heere ende Orze Liae Vrouue, dles van de bestemanier van Petrus Paulus Rubens.*

Er was ook een opschrift onder het drieluik. Dat luidde, vertaald: *‘God, de Algode, de Allerhoogste etc In het graf hieronder ligt maar ligt niet, is begraven en toch niet begraven, wat de persoon is geweest van Jan Michielsens, wort door de uet van het noodlot is hij uel ontstaan aan de uerd maar niet aan zijn echtgenote Maria Maes, eenzaam in haar leuensondel en haar workomen. Zichzelf overlaend leeft hij immers wort in haar hart en dsof hijzelf nog in leuen uore, adert hij wort in zijn vier kinderen. Voorbijganger, bid wor de eeuwig rust van hem die hier is bijgezet, en wor nog lange leuenscbgen wor zijn overlaende uerd helft. Hij stierf in het jaar 1617 op 20 juni.*

Keukenlatijn was het zeker niet; het klinkt zelfs poëtisch. Er wordt verondersteld dat het geschreven werd door een erudiete humanist. Des te meer dat volgens sommige auteurs de inhoud ietwat heidens klinkt. In feite wordt er gezegd dat Jan Michielsens voortleeft in het hart van zijn vrouw, en er wordt gevraagd aan de voorbijganger te bidden dat zij nog lang moge leven zodat zij de herinnering aan haar man kan koesteren. De Romeinen geloofden in een leven na de dood, maar enkel voor zover de herinnering aan de doden bij de overlevenden bewaard bleef. Maar we moeten dit enigszins relativeren, want de voorbijganger wordt ook gevraagd te bidden voor zijn zielsrust in het eeuwig leven van het hiernamaals, wat toch duidelijk christelijk geïnspireerd is.

Ook opmerkelijk is dat dit huldeopschrift afwijkt van de gedenkschriften uit die tijd, waarin steeds een opsomming te vinden was van zijn titels en functies, de weldaden en verdiensten van de overledenen, enz. Zo werd de link gelegd tussen de wereldlijke faam op aarde en het eeuwig leven in het hiernamaals. In het gedenkschrift van Jan Michielsens is daar geen sprake van. Enkel zijn naam wordt vernoemd en het verzoek om voor zijn zielsrust te bidden. Geen publieke herinnering is van belang, wel dat hij in de herinnering van zijn echtgenoot en in zijn kinderen blijft voortleven.

ICONOGRAFIE

Nog steeds in vorm van drieluik, net als de oudere triptiek van Jan Moretus en Martina Plantin. Het middenpaneel [**dia 5**] stelde de bewening en graflegging van Christus voor, in de volksmond: *Christus op het stro*. Voor dit paneel bestaan er trouwens tal van benamingen: *Noed Gods, Dode Christus, De aflegging van Christus, De graflegging* en natuurlijk *Christus op het stro*.

In de vier evangeliën wordt er niets verhaald over de bewening van Christus, namelijk de rituele dodenklacht zoals gewoonlijk gebeurde in mediterrane landen. Het summiere relaas van de graflegging doet denken dat alles snel gebeurde na de terechtstelling en de kruisafneming, nog vóór zonsondergang en het aanbreken van de Grote Sabat, de dag nadien. *‘Wort het ues vrijdag en de Sabbot brak aan... en daer het een dag van voorbereiding ues... en het tegen de avond liep... kocht Jozef van Arimathæa een lijnwad, nam Jezus af van het kruis en wikkede Hem in het lijnwad. En hij legde Hem in een graf, dat in de rts ues uitgehouen... zijn eigen graf, dat hij in de rts ues had uitgekopt... en uerin nog nooit iemand ues nagelegd... en nog niemand ues bijgezet.* Het gevaar bestond er namelijk in dat de lichamen van de terechtgestelde in een gemeenschappelijke kuil zouden gegooid worden, samen met de twee moordenaars. De oude christelijke traditie wil dat bij dit gebeuren enkele mensen aanwezig waren: Maria, de moeder van Jezus, Jhannes de evangelist, Maria-Magdalena en *de vrouwen, diemê Hem uit Galilæa uerengaken*.

Maar op het schilderij van Rubens is er één detail dat teruggaat noch op de evangeliën, noch op de christelijke overlevering, namelijk de aanwezigheid van stro op de steen waar het lichaam van Christus gelegd wordt. En dit gaat terug op een zeer oude middeleeuwse gewoonte in de Zuidelijke Nederlanden dat stand heeft gehouden tot in de 19de eeuw. De armen werden namelijk onmiddellijk na hun dood volledig gewassen en daarna naakt begraven zonder kist, enkel gehuld in een eenvoudige lijkwade, en geplaatst op een bed van vers stro dat op de grond was verspreid. Ze werden in het graf gelegd op een bundel stro. Ik toon hier als voorbeeld een oude miniatuur uit het getijdenboek van Katarina van Kleef.

Nadien werd dit element steeds overgenomen in taferelen met de Graflegging van Christus. Denk maar aan de zeer beroemde *Bewening van Christus* door Quinten Metsijs uit 1508, een drieluik dat tot aan de Franse Revolutie op het altaar van de Besnijdeniskapel stond opgesteld, de huidige Sint-Antoniuskapel. Oorspronkelijk was het een bestelling van de gilde van de schrijnwerkers. Maar deze verkochten het in 1589 aan de Stad voor de magistraatskapel in de kathedraal. Of nog ouder: *De bewening van Christus* door Geertgen tot Sint-Jans, in Wenen bewaard.

Ook Rubens heeft het thema meermaals uitgebeeld, een eerste maal in 1614, een paneeltje dat bewaard wordt in het Kunsthistorisches Museum in Wenen. Op een altaarstuk voor de kerk van de kapucijnen in Brussel zien we hetzelfde thema, maar

breder uitgewerkt, met het stro, de passiewerktuigen en twee engelen. En in de jaren 1630 zien we dat Rubens het stro laat aanbrengen door een oude vrouw.

Hier ook zien we hoe het levenloze lichaam van Christus wordt gelegd op een stenen bank, uitgehouwen in het graf, en bedekt met strohalmen. Jozef van Arimathea heeft de lijkwade al over de benen van Christus gehuld en heft nu zijn bovenlichaam op om de lijkwade over zijn schouders te krijgen. Christus' moeder Maria staat er lijkbleek bij, ze helpt zonder te kijken. In haar handen houdt zij een klein wit linnen doekje vast. Het is de zweetdoek of *sudarium* die op het gezicht van de dode werd gelegd om het aangezicht te bedekken. Na de verrijzenis bleek deze zweetdoek apart opgerold te liggen op een andere plaats. Maria-Magdalena kijkt toe, de handen gekruist in een biddende houding. Op de achtergrond zien we nog een vijfde figuur, helemaal in de schaduw.

Op de luiken waren – net als op het Moretusepitaaf – de patroonheiligen van de opdrachtgevers afgebeeld, en niet de opdrachtgevers zelf: een madonna met kind rechts van Christus, en de heilige Johannes de Evangelist op het rechterluik, links van Christus. Eigenaardig is dat de traditionele schikking van de man op de ereplaats heraldisch rechts en de vrouw heraldisch links, hier niet werd gehandhaafd. Dit zou zeker gelden als het om de portretten van de opdrachtgevers zou gaan, zoals op het epitaaf van Christoffel Plantijn. En dit werd ook gehandhaafd bij het epitaaf van Jan Moretus, waar de H. Johannes heraldisch rechts staat, en de heilige Martina heraldisch links. Maar hier hebben we niet te maken met twee 'gewone heiligen', maar met een 'gewone' heilige en de Moeder Gods. Dus was het aangewezen om de ereplaats te laten aan Maria met het Kind Jezus, en de H. Johannes op de tweede plaats links. De H. Johannes kijkt naar omhoog, het evangelieboek open in zijn linkerhand. Hij kijkt op naar de adelaar die uit de hemel neerstrijkt, als het levend symbool van het inzicht dat god hem gaf bij het schrijven van zijn evangelie.

Op de buitenkant in grisaille: Christus Salvator Mundi (= redder der wereld) en een tweede madonna met kind. Het zijn net gebeeldhouwde figuren ten voeten uit, 'Christus als 'Salvator Mundi', met opgeheven hand om de voorbijganger te zegenen, de wereldbol in de hand als teken van zijn heerschappij over de wereld. Rechts 'Maria met het Kind' als *Q.*-Vrouw middelares. In deze context fungeren ze als voorsprekers die ervoor moeten zorgen dat de overledenen tot het Rijk Gods worden toegelaten. Bewijs hiervoor vinden we op het epitaaf van Jean Carondelet, een tweeluik uit 1517. Op het ene paneel staat Jean Carondelet afgebeeld, op het andere een Madonna met het Kind en het opschrift: *'Orze bericklaerster, gij die na Godorzeenigheop zijt, treedt dsmijn verdalger wor mij op bij uwZaari.*

De meeste auteurs aanzien dit werk als één van de mooiste werken van Rubens uit de periode vóór 1620.

VERDERE LOTGEVALLEN

Het drieluik werd in 1794 uit de kerk ontvreemd en naar Parijs vervoerd. Na 1815 keerde het naar Antwerpen terug en werd het aanvankelijk aan de kathedraal terugbezorgd. Maar, toen bleek dat *De Kruisoprichting* naar de kathedraal kon komen, moest de kathedraal in ruil daarvoor twee schilderijen naar het Museum sturen. En dat waren *De aanbidding van de herders* van Frans Floris (ooit nog op het hoofdaltaar) en *Christus op het straf*. Beide stukken werden dus zo belangrijk geacht, dat zij samen ongeveer evenveel waard waren dan *De Kruisoprichting*. Zo moet u nu naar het KMSKA om het epitaf van Jan Michiels en Maria Maes te bewonderen.

In 1819 ijverden de families Moretus en De Pret voor de oprichting van een drietal monumenten ter nagedachtenis van hun familieleden. Zo bekwamen ze in 1820 de toelating van hogerhand om de epitafen van Christoffel Plantin en van Jan Moretus terug op te richten. Dat was het onderwerp van vorige week. Tien jaar later – in 1830 – kwam daar nog een derde epitaf bij. Het werd geplaatst in de Sint-Lucaskapel aan de noordkant van de kooromgang. Het was een epitaf ter nagedachtenis van Arnold-François de Pret en zijn echtgenote Marie-Petronille Moretus, opgericht door hun zoon Philippe de Pret en zijn vrouw Jeanne van Erthorn. Later werd het verplaatst naar de westwand onder de zuidertoren.

Het is een zeer classiciserend monument in wit en bruin marmer met centraal een kopie van *Christus op het straf*, geschilderd door P. Verlinde. Onderaan, op een wit marmereen plaat, het opschrift. Bovenaan een liggende vrouw met een wereldbol onder de rechterarm, en een ring in de linkerhand, de ouroboros, het symbool van de eeuwigheid. Het werd beeldhouwd door Jan Baptist de Cuyper. Helemaal onderaan het wapen van de familie de Pret.

Maar waarom heeft de familie De Pret dit schilderij gekozen? Was er een familiale link tussen de familie Michiels en de familie Moretus of De Pret? Voorlopig is daar geen antwoord op. Maar het betreft weliswaar slechts een kopie, wat zou kunnen betekenen dat de familie geen recht had op het origineel, in tegenstelling tot de epitafen van Plantin en Moretus. Dus wellicht was er toch geen familiale band tussen de familie Michiels en de families De Pret en Moretus.